

คุณค่าเชิงพุทธปรัชญาของการตีความในพระพุทธชินราช เพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิต

The Buddhist Philosophical Value of Interpretation in Buddhachinaraj for the Development of Life Quality

พระสมุห์อาทิตย์ อติภทฺโท (พงษ์สุกรี) Phrasamu Atid Atibhaddo (Phongsukree)*

สมบุญม บบุญโท Somboon Boondo**

สวัสดี อโณทัย Sawat Anothai***

กัญยาวิร์ สัทธาพงษ์ Kanyawee Sathapong****

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ : (1) ศึกษาพุทธศิลป์ในพระพุทธชินราช (2) ศึกษาหลักการตีความพุทธศิลป์เชิงพุทธปรัชญา (3) ประยุกต์ใช้หลักการตีความพุทธศิลป์เชิงพุทธปรัชญาในพระพุทธชินราชเพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิต (4) สร้างองค์ความรู้ใหม่และรูปแบบการพัฒนาคุณภาพชีวิตโดยใช้พุทธปรัชญาในงานพุทธศิลป์ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพที่เน้นการศึกษาเชิงเอกสาร ภายใต้กระบวนการศึกษาเชิงวิเคราะห์ วิจัยและวิธาน เพื่อนำไปสู่การสร้างองค์ความรู้ใหม่ทางปรัชญาและศาสนา

ผลการวิจัยพบว่า พุทธศิลป์ในพระพุทธชินราช ถือเป็นแหล่งแห่งศาสตร์และศิลป์ทั้งประเภทสถาปัตยกรรม ประติมากรรม จิตรกรรม รวมถึงศิลปนามธรรมอื่น ๆ มีเอกลักษณ์ขุ่มเรือนแก้ว สะท้อนถึงรัตนมรเจดีย์ที่สวยงามวิจิตรศิลป์ดาห์ที่ 4 เพื่อพิจารณาอิทธิกรรมหาปฏิฐานแปลงฉัพพรรณรังสีที่สุนทรีย์ การศึกษาตีความพุทธปรัชญาตามแนวอรรถปริวรรตศาสตร์จากนัยวิเคราะห์เป็นภาษาบาลีว่านิรุตติปฏิสัมพันธ์ในปรัชญา 4 สาขา คือ อภิปรัชญา ว่าด้วยความจริงแท้ ของสรรพสิ่ง ญาณวิทยา ว่าด้วยความรู้ แหล่งความรู้ ความจริงแท้ ไม่แท้ ความรู้ในระดับประสาทสัมผัส ระดับทิวติ ระดับญาณ จากแหล่งความรู้ สุตมยปัญญา จินตามยปัญญา ภาวนามยปัญญา ความรู้แท้ด้วยปัญญาดังแสงสว่าง จริยศาสตร์ ว่าด้วยการปฏิบัติในศีลสมาธิ ปัญญา เกิดสัมมาทิฐิ ทำดี และพูดดี สุนทรีย์ศาสตร์ที่แสดงถึงความเป็นพระพุทธชินราชด้วยศาสตร์ศิลป์ดลใจให้ปฏิบัติในธรรมบนฐานของกรุณาคุณ ปัญญาคุณ วิสุทธิคุณของพระพุทธเจ้า การประยุกต์ใช้พุทธศิลป์จากความศรัทธาในพระพุทธชินราชเป็นทุนพัฒนาชีวิตด้านอาชีพ การงาน การศึกษา มูลค่าที่ได้จากความศรัทธาในพระพุทธชินราชนี้ สามารถแปรสภาพเป็นปัจจัยสร้างคุณภาพชีวิตด้านต่าง ๆ โดยเฉพาะด้านการศึกษาซึ่งได้สร้างวิทยาลัยสงฆ์พุทธชินราช ศูนย์การศึกษาบาลีประจำจังหวัด โรงพยาบาล

* นักศึกษาหลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญาและศาสนา วิทยาลัยปรัชญาและศาสนา มหาวิทยาลัยเซนต์จอห์น

** อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก

,* อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ร่วม

พุทธชินราช (อุดหนุน) องค์ความรู้ใหม่จากการวิจัยนี้ คือ รูปแบบ 2M(CW)

คำสำคัญ: คุณค่า พุทธปรัชญา การตีความ พระพุทธชินราช การพัฒนาคุณภาพชีวิต

Abstract

The objectives of this research paper were to: (1) study the Buddhist Art in Buddhachinaraj; (2) study the philosophical interpretation of Buddhist Art; (3) apply the Buddhist philosophical interpretation of Buddhist Art in Buddhachinaraj for the development of life quality; and (4) create a new body of knowledge and model for development of life quality through Buddhist philosophy in Buddhist Art. This research was a qualitative one based on documentary study through the analytic, appreciative and applicative approaches so as to lead to the creativity of new body of knowledge in philosophy and religion.

The results of research were as follows: the Buddhist Art in Buddhachinaraj is regarded as the source of science and art in the forms of architecture, sculpture, painting including other arts. The identity of Buddhachinaraj is crystal home reflecting the crystal stupa where the Buddha takes the happiness of emancipation in 4th week after his enlightenment for consideration of Mahapatthan with opening aesthetic six colors (Chappannarangi). The interpretation of Buddhist philosophy in the ways of Hermeneutics is the discrimination of meaning in way of reflection by origin and the way of discrimination of language (Nirutti-patisambhida) into the 4 branches of philosophy; namely Metaphysics on the reality of all things, Epistemology on knowledge, the source of knowledge, true knowledge untrue knowledge in ranks of perception, view, insight from the source of knowledge in wisdom resulting from reflection, wisdom resulting from study of mental development. The true knowledge is wisdom like lightening. The ethics is based on action in Sila, Samadhi and Panya into right view, action and speech. The aesthetics is based on Buddhachinaraj in the science and art inspiring our mind for Dhamma practice and good action, righteousness based on compassion, purification and wisdom of the Buddha. The application of Buddhist art in Buddhachinaraj bases on transformation from the faith, respect and worship of the Buddhachinaraj into the development of life quality in many modes ; working, occupation, education, The donation from the faithful /devotees in Buddhachinaraj helps funding the building of Buddhachinaraj college, Dhamma school, pali school, hospital, etc. And this research creates the new body of knowledge that is the 2M(CW) model.

Keywords: Value, Buddhist Philosophy, Interpretation, Buddhachinaraj, Development of Life Quality

บทนำ

พระพุทธรูปราช เป็นพุทธศิลป์ประเภทปฏิมากรรม ได้รับการกล่าวขานว่า ทรงคุณค่าทางสุนทรียศาสตร์ ที่ว่า “หนึ่งเดียวในโลก” (วัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร, 2560 : 26) กล่าวคือ มีความโดดเด่นในด้านความงาม ความศักดิ์สิทธิ์ ความศรัทธา และปาฏิหาริย์ ความโดดเด่นประการเหล่านี้ เป็นแม่เหล็กนำศรัทธา ความเลื่อมใสของประชาชนทั่วประเทศที่ต่างก็มากราบไหว้มีขาดสาย สร้างแรงบันดาลใจให้ชาวไทยและชาวต่างประเทศเกิดศรัทธาในพระพุทธศาสนาไม่น้อย เรื่องนี้สะท้อนความอุตสาหวิริยะ เดินทางมากราบไหว้ ทำบุญ บริจาคปัจจัยไทยธรรมให้เจริญรุ่งเรือง สร้างคุณภาพชีวิตแก่สังคมไทยไม่น้อย ทุกคนกราบไหว้ด้วยประสาทสัมผัสครบทั้ง 5 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย โดยมาดู มาฟัง มาสัมผัส มาดื่มด่ำความสุนทรีย์ของพุทธปฏิมากรรม สถาปัตยกรรม และจิตรกรรม อันอลังการควรค่าแก่การพัฒนาอุตสาหกรรมการท่องเที่ยว ตามที่ สุชาติ เถาทอง กล่าวถึงพระพุทธรูปว่า “เป็นศิลปะแขนงวิจิตรศิลป์ (Fine Arts) เพื่อการชื่นชมหรือความงาม และเป็นศิลปะที่มีวัตถุประสงค์ให้เกิดความงามด้วยการเห็นหรือทัศนศิลป์” (สุชาติ เถาทอง, 2532 :50) ความงามที่ทำให้ผู้คนศรัทธาเดินทางมากราบไหว้ นี้ เปรียบกับกลิ่นของสัตบุรุษ ดังพุทธพจน์ว่า “กลิ่นดอกไม้ลอยไปทวนลมไม่ได้ กลิ่นจันทน์ กลิ่นกฤษณาหรือกลิ่นกระลำพัก ก็ลอยไปทวนลมไม่ได้ ส่วนกลิ่นของสัตบุรุษ ลอยไปทวนลมได้ เพราะสัตบุรุษจรไปทั่วทุกทิศ” (ขุ.ธ. (ไทย) 25/54/43)

การสร้างพระพุทธรูปราช เกิดจากปฏิปทาต่อพระพุทธรูปของพระมหากษัตริย์ราชินีตามที่ได้กล่าวว่า “พระองค์ทรงศึกษาพระไตรปิฎก มีความแตกฉาน ได้รับสมัญญานามว่า พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก ผลจากการศึกษาพระไตรปิฎกนี้ ทำให้พระองค์แตกฉานในธรรม ได้รับสมัญญานามว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาที่ 1 และพระองค์ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือ เถกมิกถา (ไตรภูมิพระร่วง) ที่ถือเป็นหนังสือเล่มแรกของอาณาจักรไทย ถือว่าพระองค์เป็นปราชญ์มหาบัณฑิตด้านพระพุทธศาสนา” (พระครูสิริรัตนาวุธ (ทวี ฐานวโร), 2554: 127) โดยที่พระองค์เป็นปราชญ์ด้านพุทธศิลป์นี้ ทรงสร้างพระพุทธรูปราชทั้งงดงาม ถือเป็นพุทธศิลป์ต้นแบบสุโขทัยที่สื่อปัญญาธรรมด้วยเปลวเพลิงบนพระเศียรและลายก้นหอยบนพระเศียรที่สื่อถึงศีล สมาธิ และปัญญา พระจักขุทอดลงสื่อปาฏิโมกข์สังวร ศิลป์ที่ก่อปรด้วยศิลป์และศาสตร์ ซึ่งแนวคิดการสร้างพุทธรูปนี้ พระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราช มหาบุรุษที่มีชื่อเสียง พระองค์มีศรัทธาสร้างขึ้นเพื่อเป็นที่กราบไหว้ของประชาชน คุณค่าของการกราบไหว้ ได้อนุสติในพระรัตนตรัย ซึ่งเป็นที่พึ่งและเครื่องแสดงความเป็นพุทธมามกะด้วยไตรสรณคมน์ว่า พุทธฺ์ สรณฺ์ คจฺจนามิ ธมฺมํ สรณฺ์ คจฺจนามิ สงฺฆํ สรณฺ์ คจฺจนามิ สอดคล้องกับการสร้างพระพุทธรูปเกิดขึ้นตั้งแต่สมัยพุทธกาลของพระเจ้าปเสนทิโกศลผู้ครองแคว้นโกศล

พระพุทธรูปราช ในฐานะองค์แทนพระพุทธเจ้า สร้างมาคู่กับเมืองพิษณุโลก ทรงคุณค่าแก่การศึกษาเรียนรู้ทั้งด้านอภิรัชญา ญาณวิทยา จริยศาสตร์ สุนทรียศาสตร์ ใช้พุทธศิลป์สื่อธรรมทาง

บุคลาธิษฐาน ซึ่งเด่นชัดในการสื่อไตรภูมิ เป็นเอกลักษณ์ของประเทศที่มีผู้คนนับถือพระพุทธศาสนา เป็นตำนาน เป็นประวัติศาสตร์ด้านศิลปวัฒนธรรม เป็นตำนานสถานพุทธศิลป์ที่บ่งชี้ว่า มีอารยธรรม ในอาณาจักรสุโขทัยเรื่อยมาถึงกรุงรัตนโกสินทร์ ถือได้ว่า เป็นแหล่งกำเนิดอารยธรรมลุ่มน้ำน่านของไทย ด้วยความเป็นเลิศทางพุทธศิลป์นี้ จึงมากด้วยศรัทธา คุณค่าแห่งการเคารพกราบไหว้ บูชา สร้างอนุสติผ่านองค์พระพุทธรชินราช เป็นที่สถิตของเหล่าเทพและมารร่วมกันอารักขา ดังท้าวเวสสุวรรณ และอาพวกยักษ์ มีความสัมพันธ์กับพระมหากษัตริย์ไทยตามที่กล่าวว่า “พระพุทธรชินราช เป็นพุทธปฏิมาที่เทพหรือเทวดาและสมมติเทพ คือพระมหากษัตริย์เป็นผู้สร้างขึ้นด้วยพระราชศรัทธาที่มีต่อพระพุทธศาสนาตั้งแต่โบราณกาล พระมหากษัตริย์แทบจะทุกพระองค์ตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัย กรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์ทรงให้ความสำคัญเคารพนับถือ บูชามาโดยตลอด ถือเป็นพระประเพณีว่า เมื่อขึ้นครองราชสมบัติแล้ว จะต้องเสด็จพระราชดำเนินมานมัสการพระพุทธรชินราช” (องค์การคำครุสภา, 2541: 125)

มนุษย์ปุถุชนย่อมแสวงหาพรบความความศักดิ์สิทธิ์ขององค์พระเสมอ จากผลการวิจัย จะเห็นว่า การท่องเที่ยวเชิงศาสนา ศิลปวัฒนธรรมในสังคมไทย มีเส้นทางการท่องเที่ยวในมิติของความเชื่อทางพระพุทธศาสนา ประวัติศาสตร์ กิจกรรมทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมท้องถิ่นโดยวัดที่มีความงดงามทางด้านพุทธศิลปกรรมและความเชื่อเรื่อง “พระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์” จะเป็นเส้นทางท่องเที่ยวที่ได้รับความนิยมสูงมาก (พระมหาสุทิตย์ อาภากร, 2557 : คัดย่อ) ดังนั้น พระพุทธรชินราชนี้มีคำถามติดปากว่า ทำไมชาวไทยจึงมากราบไหว้สักการะจำนวนมาก วันปกติธรรมดาวันนั้น มีประมาณ 15,000 คน ชาวต่างชาติที่เข้ามาชมถ่ายภาพกลับไปดูไปชมที่บ้านเขาวังละ ประมาณ 5,000 คน หรืออาจเป็นเพราะจิตของตน ตามภาระหน้าที่งานของคนเหล่านั้น ยิ่งเป็นช่วงเทศกาลด้วยแล้วก็ยิ่งเพิ่มมากขึ้นเป็นสองเท่า แสดงว่า คนเหล่านั้นมาขอชมพระบารมี ขอพร ขอความเป็นสิริมงคลแก่ชีวิตตามที่ปรารถนา

จากศรัทธาคำสอนที่อาศัยพระพุทธรชินราชเป็นสื่อนี้ จึงเกิดคำถามว่า คนไทยรู้ประวัติการสร้างเจตนารมณ์การสร้างและรู้จักกิตติศัพท์มากน้อยเพียงไร พระพุทธรชินราชที่มีเอกลักษณ์คือ ชุ่มเรือนแก้วนี้ มีกำเนิดมาจากอะไร ทำให้คิดได้ว่า นอกจากพระยาสิทธิ ผู้สร้างพระพุทธรชินราชแล้ว ก็ยังมีพระมหากษัตริย์ไทยที่ทรงศาสตร์และศิลป์อีกพระองค์หนึ่ง คือ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ซึ่งพระองค์ได้สร้างชุ่มเรือนแก้วถวายพระพุทธรชินราช ปฏิปทาของพระองค์นี้ ทำให้ประชาชนซาบซึ้งเกิดความเชื่อและศรัทธาสามารถต่อยอดพัฒนาคุณภาพชีวิตทั้งในเชิงศาสนาและปรัชญา นำพาให้ปฏิบัติในศีล 5 ประพฤติในกุศลกรรมบถ 10 สามารถสื่อนำเยาวชนให้หันมาสนใจในพุทธศิลป์ที่เต็มไปด้วยศาสตร์และศิลป์ที่สื่อธรรมทั้งแนวบุคลาธิษฐานว่า “วัด กัณฑ์ วั่ง เป็นแหล่งศิลปวัฒนธรรม” (พระครูสิริรัตนาวุฒิ (ทวี ฐานวโร), 2557 : 52) พระมหาจรรย์วัฒน์ กนฺตวณฺโณ กล่าวว่า “พุทธศิลป์ของ

องค์พระพุทธรูปราช สามารถเป็นสื่อที่สร้างความศรัทธาที่เกิดขึ้นกับผู้ที่ได้มากราบนมัสการได้ วิธีการเผยแผ่ของพระพุทธรูปราชนั้น พระองค์มิได้เลือกชนชั้นวรรณะใด ๆ ทั้งสิ้น ให้ความเสมอภาคกัน เพื่อให้ทุกคนพ้นจากความทุกข์” (พระมหาจิววัฒน์ กนตวณฺโณ, 2561:190-191) พุทธศิลป์ด้านอื่น ๆ มีการตกแต่งภูมิทัศน์ โดยจำลองจากจักรวาลวิทยาภายในไตรภูมิ ภาพวาดพุทธประวัติ พระเวสสันดรชาดกก็สำคัญไม่น้อย เป็นสื่อเข้าสู่ธรรมได้อย่างดี ตามที่โกสุม สายใจ กล่าวว่า “พระพุทธรูปราช พุทธประวัติ พระธรรมคำสอน วิถีชีวิตชาวบ้าน ส่งผล ให้งานพุทธศิลป์เป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมไทย สะท้อนลักษณะนิสัย บุคลิกภาพของคนไทยที่มีความสุภาพ อ่อนน้อม รักสงบ แจ่มใส สนุกสนาน เป็นสื่อการเรียนรู้ที่สร้างความรู้ ความเข้าใจ และจินตนาการที่ส่งผลเชิงบวกต่อพฤติกรรมของคนในสังคมให้อยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข ในขณะที่ การจัดการความรู้เป็นการรวบรวม การสร้าง การแลกเปลี่ยน และการประยุกต์ใช้ความรู้ในวิถีชีวิต โดยพัฒนาระบบจากข้อมูลไปสู่สารสนเทศ เพื่อให้เกิดการพัฒนาสติปัญญา จึงจำเป็นต้องมีการจัดการความรู้ในประเด็นที่เกี่ยวกับงานพุทธศิลป์เพื่อให้ได้องค์ความรู้ที่ถูกต้อง สะดวกแก่การเข้าถึงเพื่อการศึกษาค้นคว้าอย่างกว้างขวาง ครอบคลุม ในทุกภูมิภาคของประเทศโดยเฉพาะการปลูกฝังให้เยาวชนไทยเกิดการตระหนักในความสำคัญ เห็นคุณค่าเชิงบวกของทัศนศิลป์ ผ่านภารกิจของ สถาบันการศึกษาทุกระดับในลักษณะของงานทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมไทย” (โกสุม สายใจ, 2560 : 1)

ความสุนทรีย์แห่งพระพุทธรูปราชนี้ จะเชื่อมโยงการพัฒนาคุณภาพชีวิตด้วยศีล สมาธิ ปัญญา กอปรด้วยจิตเมตตา กรุณา มีหิริ โอตตปปะ มีกัลยาณธรรม มีความสุขบนฐานแห่งการมีกิน มีการศึกษามีอาชีพ ศาสตร์และศิลปะจะเกิดได้ก็เพราะนักคิด นักปรัชญาได้รับสภาพแวดล้อมที่ดี มีภูมิประเทศหรือภูมิอากาศที่เหมาะสมและที่ทำหากินเป็นปฏิรูปเทศ ตัวอย่างพระพุทธรูปเจ้าเลือกเกิดที่ช่วงที่เป็นปัญจมหาวิโลกนะ ว่า กาล ทวีป ประเทศ ตระกูล และพุทธมารดาที่เหมาะสม ลักษณะเดียวกันนี้ อารยธรรมกรีกที่เป็นต้นกำเนิดปรัชญาตะวันตก นักปรัชญาชาวกรีกที่เด่น ๆ เช่น โสคราติส เพลโต อริสโตเติล ก็ถือกำเนิดลุ่มน้ำไนล์ จนเรียกขานกันว่า อารยธรรมลุ่มน้ำไนล์ จึงไม่แปลกที่ใช้คำว่า พุทธศิลป์ในพระพุทธรูปราช คือ อารยธรรมลุ่มน้ำไนล์ เกิดคุณค่าของชีวิต ดังนั้น จึงเป็นความสมเหตุสมผลในความจำเป็นของการวิจัยนี้เพื่อเป็นแนวทางหนึ่งในการพัฒนาคุณภาพชีวิตด้วยการมองผ่านพุทธศิลป์ในพระพุทธรูปราช

วัตถุประสงค์การวิจัย

- 1) เพื่อศึกษาพุทธศิลป์ในพระพุทธรูปราช
- 2) เพื่อศึกษาหลักการตีความพุทธศิลป์เชิงพุทธปรัชญา
- 3) เพื่อประยุกต์ใช้หลักการตีความพุทธศิลป์เชิงพุทธปรัชญาในพระพุทธรูปราชเพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิต

4) เพื่อสร้างองค์ความรู้ใหม่และรูปแบบการพัฒนาคุณภาพชีวิตโดยการใช้พุทธปรัชญาในงานพุทธศิลป์

วิธีดำเนินการวิจัย

1) รูปแบบการวิจัย

ผู้วิจัย กำหนดรูปแบบการวิจัยเชิงคุณภาพนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary research) โดยกำหนดศึกษาข้อมูล 2 ชั้น คือ

ข้อมูลชั้นปฐมภูมิ (Primary source) ใช้พระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาฯ พ.ศ. 2539 พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ โดยการอ้างอิงตามรูปแบบฉบับมหาจุฬาฯ เป็นอักษรย่อคัมภีร์ (ไทย) หรือ (บาลี) เล่ม ข้อ หน้า ส่วนข้อมูลอ้างอิงอื่น ๆ ใช้อ้างอิงแบบนามปี (APA) มีหลักฐานสำคัญคือ เจดีย์ 4 ชนิด โดยพุทธรูปอยู่ในกลุ่มอุเทสิกเจดีย์ หลักฐานสำคัญในลักขณสูตร ว่าด้วยมหาปฐิสลักษณะ 32 ประการ ศาสตร์และศิลป์ส่วนอื่น ๆ ของพระพุทธรูป เช่น เปลวเพลิงบนพระเศียรก็จะศึกษาและนำมาถ่ายทอดบอกกล่าวต่อไป ข้อมูลชั้นทุติยภูมิ (Secondary source) ใช้ข้อมูลที่เป็นตำนาน การค้นคว้าวิจัย เช่น ประวัติพระพุทธรชินราช หนังสือ 660 ปี (1900-2560) พุทธศิลป์พุทธชินราช (2561) รวมถึงออนไลน์ และรายงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2) การรวบรวมข้อมูล/วิเคราะห์ข้อมูล

ผู้วิจัย ใช้วิธีเก็บข้อมูลโดยตรง จากการทบทวนแนวคิดที่ปรากฏในหนังสือ ประวัติศาสตร์ การค้นคว้าที่สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ นำมาเก็บไว้ในรูปแบบข้อมูลการวิจัย เน้นข้อมูลเชื่อถือได้ ผู้เขียนที่เชื่อถือได้ วิเคราะห์ข้อมูลเชิงพรรณนา (Description)

ผลการวิจัย

วัตถุประสงค์ข้อที่ 1 แนวคิดเกี่ยวกับพุทธศิลป์ในพระพุทธรชินราช ผลการวิจัยพบว่า คำว่า พุทธศิลป์ คือ ศิลปะเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาปรากฏทั้งที่เป็นรูปธรรม นามธรรม ที่เป็นรูปธรรมปรากฏในรูปแบบสถาปัตยกรรม เช่น พระวิหาร อุโบสถ ศาลา หอไตร ว่าตามศิลปกรรมแนวพุทธแล้ว จะเป็นศิลปกรรมแบบไทยทั้งหลัง โดยส่วนบนอาคารวิหาร เป็นช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ โดยช่อฟ้า มีรูปลักษณะคล้ายสัตว์ปีกนกหรือครุฑ มีจะงอยปากตรงส่วนกลาง ส่วนปลายทำเป็นรูปเรียวกัง ปลายสะบัดออก มีเค้าโครงคล้ายรูปนกหรือพญานาค ซึ่งเป็นสัตว์ประเสริฐในวรรณคดี ใบระกา คือ ขนนกหรือเกล็ดพญานาค ตัวอาคารก็จะสื่อถึงเขาพระสุเมรุหรือเขาไกรลาส ภูเขาศักดิ์สิทธิ์อันหมายถึง ศูนย์กลางจักรวาล บางทีจะสื่อถึงเรือสำเภานำสรรพสัตว์ข้ามพ้นวัฏสงสาร ส่วนพื้นของอาคาร

ทางเข้าบันได จะเป็นบันไดพญานาคสองข้างทำหน้าที่อารักขาประจำทิศตะวันตก โดยมีท้าวเวสสุวรรณ เป็นหัวหน้า บางทีมีสิ่งของที่สื่อการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า เสาหัวบัวที่สื่อถึงดอกไม้ประจำพระพุทธศาสนา ภายในอาคารมีจิตรกรรมสื่อถึงการบำเพ็ญธรรม เช่น พระเวสสันดรชาดก พระมาลัย ส่วนประติมากรรมจะเน้นพระพุทธรูป ศิลปะสมัยสุโขทัย อยุธยา รัตนโกสินทร์ หรือย้อนไปสมัยคันธารราช ซึ่งมีศาสตร์และศิลป์ที่ต่างกันไป พุทธศิลป์ที่เป็นรูปแบบนามธรรม มีนัยแห่งธรรมที่แฝงที่อยู่ศิลปกรรมนั้น ซึ่งเป็นอภิปรัชญาธรรมที่อยู่เบื้องหลังรูปธรรม เช่น เจดีย์ปรางค์ส่วนล่าง คือ สวรรค์ 6 ชั้น ใบเพกาชี้ไปในทิศทั้ง 4 คือ มรรค 4 ผล 4 ใบเพกาที่ชี้ขึ้นคือ นิพพาน ซึ่งศิลป์แนวนี้จะมีได้ในวัดกับวังเท่านั้น จึงเกิดแนวคิดเรื่องนี้ว่า วัด กับ วัง คือ แหล่งศิลปวัฒนธรรม

พระพุทธรูปราชถือว่าเป็นแหล่งพุทธศิลป์ที่สมบูรณ์แห่งสุนทรียศาสตร์ มีเอกลักษณ์ที่โดดเด่น คือ ชุ่มเรือนแก้ว มีศาสตร์และศิลป์ที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถแห่งกรุงศรีอยุธยาสร้างถวาย ชุ่มเรือนแก้วนี้มีเค้ามูลมาจากการเสวยวิมุตติสุขสัปดาหที่ 4 ชื่อรัตนมรเจดีย์ ที่ทรงทบทวนข้อตรัสรู้ธรรมเรื่องอภิธรรมปิฎก ข้อมหาปิฎกฐาน พระองค์ทรงเปล่งฉัพพรรณรังสี (สี 6 สี) ที่สื่อธรรมต่าง ๆ กลายเป็นพระพุทธรูปปางหนึ่ง ว่า ปางฉัพพรรณรังสี นิยมสร้างกันในประเทศเมียนมาร์ ซึ่งฉัพพรรณรังสีนี้มีนัยอันสื่อธรรม คือ สีเขียว (นิละ) สื่อถึงพระมหากรุณาธิคุณอันแผ่ไพศาลไปทั่วสากลจักรวาล สีเหลือง (ปีตะ) สื่อถึงมัชฌิมาปฏิปทาหรือทางสายกลาง สีแดง (โลหิตะ) สื่อถึงการอำนวยการให้ประสบความสำเร็จ สมบูรณ์พร้อมด้วยสติปัญญา คุณงามความดี ความเป็นผู้มีโชค และเกียรติยศ ทั้งปวง สีขาว (โอทาทะ) สื่อถึงความบริสุทธิ์แห่งพระธรรม ซึ่งเป็นของที่ไม่จำกัดกาล (อกาลิโก) และนำชนไปสู่ความหลุดพ้น สีแดงเหมือนหงอนไก่ (มัญเชฐฐะ) สื่อถึงพระปัญญาคุณแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และสีประภัสสร สีเลื่อมพรายเหมือนแก้วผลึก สื่อถึงการส่องประกายและสะท้อนถึงความจริงทั้งหมดในพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า

เอกลักษณ์ของพระพุทธรูปราชอีกอย่างหนึ่งคือ มีเทพมาร ทำหน้าที่อารักขาอยู่ข้าง ๆ โดยท้าวเวสสุวรรณอยู่ด้านซ้าย ถืออาวุธประจำกายคือ ไม้ตะบอง มารอาภักย์กษัตริย์อยู่ด้านขวา มีอาวุธประจำกายคือ ฝ้ายันต์โพกศีรษะ สื่อว่าด้วยอนุภาพแห่งความเมตตาของพระพุทธรูปราชนั้นแม้แต่ยักษ์ มาร ก็ไม่ทำร้ายแต่กลับมาก้มครองอารักขาอีก บานประตูเข้าสู่ภายในถึงองค์พระพุทธรูปราชนั้น บานนอกจะมีตราอกเลา ภายในอกเลานั้น มีเวษยันต์ปราสาทของพระอินทร์ ทำหน้าที่อารักขาพระพุทธรูปราช เป็นที่มาของฝ้ายันต์ดอกเลาด้วย

ความงดงามภายในพระวิหาร นอกจากจะมีการแกะสลักซุ้มด้วยลายดอกไม้ประดับด้วยโคมไฟฟ้าสวยงามแล้ว ฝาผนังด้านหลังองค์พระพุทธรูปราชก็ยังมีจิตรกรรมที่เทพธิดาโปรยดอกไม้ จะเห็นว่า มีดอกไม้ลอยขึ้นไป เป็นสื่อธรรมว่า กลิ่นของสัตบุรุษหอมทวนลมได้ มิใช่มีเพียงศิลปกรรมเท่านั้น หากแต่มีดอกไม้ประจำพระพุทธศาสนาอีกด้วย นั่นคือ ดอกบัว สิ่งสื่อธรรมว่า การเผยแผ่ธรรม เป็นชื่อ

สูตรหนึ่งในพระไตรปิฎกชื่อ มหาสีหนาทสูตร ว่าด้วยการบ้นถือธรรมอย่างองอาจดังพญาราชสีห์ พระวิหารพระพุทธชินราชเป็นทรงเรือสำเภาสื่อว่า พาหนะนำสรรพสัตว์ข้ามพ้นวัฏสงสาร รอบวิหารเป็นวิหารคดประดิษฐานพระพุทธสาวก 300 กว่าองค์ สื่อว่าพระพุทธองค์มีสาวกบริการมากมาย มีปลัดซ้าย ปลัดขวาช่วยงานอย่างดีและไม่โดดเดี่ยวจะเป็นที่ดูแลของเดียรถีย์ทั้งหลายและวิหารคดนี้ จำลองจากภารกิจแสดงโอวาทปาฏิโมกข์สื่อถึงการทำสังคายนา โดยครั้งที่ 1 ทำขึ้นที่ถ้ำสัตตบรรณคูหา ภูเขาเวภารบรรพต มีพระอรหันต์ 3 องค์ทำหน้าที่ปุจฉาและวิสัชนาพระวินัยและพระธรรม เพื่อรวบรวมคำสอนจากมุขปาฐะ ต่อมาก็ยืนยันคำสอนตามที่มติที่ทำสังคายนาครั้งนี้ ได้ชื่อว่า พระพุทธศาสนาสายเถรวาท หรือ พระพุทธศาสนาสายบาลีที่ใช้เผยแผ่ธรรมของพระพุทธเจ้า บิรवारของพระพุทธชินราชมีเจดีย์ปรางค์ศูนย์รวมของศาสตร์และศิลป์ที่สื่อธรรมตามหลักไตรภูมิในฐานะจักรวาลทางพระพุทธศาสนา ด้านตะวันออกมีพระพุทธรูปปางพระห้ามญาติชื่อ พระอัญญาธรรมา ประดิษฐานในวิหาร 9 ห้องขนาดใหญ่

พุทธศิลป์ในพระพุทธชินราชเป็นการศึกษาตีความตามแนวพุทธปรัชญา กล่าวคือ ว่าตามอภิปรัชญา พระพุทธชินราชไม่ใช่เพียงอิฐ หิน ดิน ปูนที่นิ่งปางมารวิชัยนั่งในพระวิหารเท่านั้น แต่เบื้องหลังนั้น พระองค์มีพระกรุณาธิคุณ พระบริสุทธิคุณ พระปัญญาคุณต่อชาวโลก โดยพระกรุณาธิคุณ พระองค์ยอมเผยแผ่ธรรมตามคำอาราธนาของท้าวสหัมบดีพรหม เพราะเห็นว่า สัตว์โลกนั้นยังมีมมในปัญญาและยังทุกข์อยู่มาก เมื่อเขารู้ธรรมตามสติปัญญาของตนแล้ว เขาก็จะหลุดพ้นจากความทุกข์ได้ โดยพระบริสุทธิคุณ พระองค์เป็นพระอรหันต์ ผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบาน มีความบริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิงเหมาะแก่เครื่องสักการะ เหมาะแก่การต้อนรับ เหมาะแก่การทักขิณาทาน เป็นเนื่อนาบุญของชาวโลกทำบุญแล้วไม่สูญหาย ย่อมได้บุญแน่แท้ โดยพระปัญญาคุณ พระองค์มีปัญญาจากการตรัสรู้แจ้งในอริยสัจ 4 ที่อุปมาเหมือนรอยแห่งเท้าช้าง (จุฬหัตถิปโทปมสูตร) คือ ธรรมทั้งปวงรวมลงในอริยสัจ 4 นี้ สาวกผู้ปฏิบัติต้องไปตามลำดับสติปัญญาดังผังของมหาสมุทรที่ลาดต่ำลงไป ว่าตามแนวญาณวิทยาพระพุทธชินราชเป็นแหล่งความรู้ คือ รู้ด้านศิลปกรรมที่สื่อธรรม พุทธกิจ ภารกิจของพระอรหันตสาวกพุทธบริษัท ตรงกับคำว่า พุทฺธะ แปลว่า รู้ คือรู้ระดับสูงสุด คือ ปัญญาที่สามารถกำจัดทุกข์ได้สิ้นเชิงดังคำยืนยันในบทปฐมเทศนาว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดญาณทัสสนะตามความเป็นจริงของเราในอริยสัจ 4 ประการนี้ มีวัน 3 รอบ มี 12 อาการอย่างนี้หมดจดดีแล้ว เมื่อนั้นเราจึงยืนยันได้ว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณะพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ญาณทัสสนะเกิดขึ้นแก่เราว่า ‘ความหลุดพ้นของเราไม่กำเริบชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก (อภิ. กถา.(ไทย)37/963/388) ว่าตามแนวจริยศาสตร์พระพุทธชินราชในฐานะพุทธศิลป์ ผู้คนที่มากราบไหว้ตามความเชื่อ ศรัทธาและตามจริตของตน ทำให้ผู้มากราบไหว้นั้นได้รับความรู้สึกสำนึกในธรรม มีหิริโอตตปปะ มีสังจาจะ เป็นกัลยาณมิตรร่วมกัน และ

ผู้สร้างพุทธศิลป์ต้องมีจริยธรรม โดยศิลปินสร้างที่สื่อธรรมเพื่อธรรมเท่านั้น ละเว้นสิ่งที่เป็นปฏิกษาคัดแย้งจากธรรม

วัตถุประสงค์ข้อที่ 2 หลักการตีความพุทธศิลป์เชิงพุทธปรัชญา เป็นลักษณะบุคลาธิษฐานร่วมกับธรรมาธิษฐาน โดยการตีความจากธรรมาธิษฐานสู่บุคลาธิษฐานหรือจากบุคลาธิษฐานสู่ธรรมาธิษฐานจัดพุทธศิลป์เป็นบุคลาธิษฐาน เพื่อสื่อถึงธรรมาธิษฐานตามพุทธปรัชญา กล่าวคือ มีหลักการตีความพุทธศิลป์บนฐานของอภิปรัชญาว่า การเห็นความจริงที่อยู่เบื้องหลังพุทธศิลป์นั้นด้วยพระมหากรุณาธิคุณ พระบริสุทธิคุณและพระปัญญาคุณของพระพุทธเจ้า การตีความพุทธศิลป์บนฐานของญาณวิทยาว่า ความรู้ เข้าใจในเรื่องบุคลาธิษฐานในฐานะสถาปัตยกรรม ประติมากรรม จิตรกรรมที่สื่อธรรม สร้างความรู้ที่อยู่ในรูปธรรมาธิษฐาน แปลความออกเป็นบุคลาธิษฐานในรูปแบบต่าง ๆ เช่น พระเศียรของพระพุทธชินราช แทนด้วยศีล สมาธิ ปัญญา โดย ศีลแทนด้วยรูปร่าง อิริยาบถ รูปแบบ สมาธิแทนด้วยลายกันหอยบนพระเศียร ปัญญา แทนด้วยเปลวเพลิงบนพระเศียรที่มีคุณสมบัติให้ความสว่างส่องความมืดที่เปรียบด้วยอวิชชา เปลวเพลิงมีคุณสมบัติร้อน หมายถึง ตปะ ที่เผาผลาญกิเลสให้หมดสิ้นไป และส่วนอื่น ๆ ก็มีพระกรรมที่ยาว ยาน หมายถึง ให้ตระหนักในการฟังเสียงร้องเรียน ข้อครหา นินทา ไม่ด่วนตัดสินเข้าข้างใดข้างหนึ่ง พระเนตร จะทอดลง สื่อถึงอาการสำรวมทางตา (จกขุสั้วโร) ความรู้นี้ได้นำไปเผยแพร่ด้วยหน้าที่ต่าง ๆ เช่น ครู อาจารย์ วิทยากร การตีความพุทธศิลป์บนฐานของพุทธจริยศาสตร์ว่า การทำอะไรว่าดี อย่างไรว่าชั่ว เกณฑ์ตัดสินความดีความชั่วว่าตามเกณฑ์หลักว่า ทำด้วยโลภ โกรธ หลงหรือไม่ ว่าตามเกณฑ์รองว่า การกระทำนั้น วิญญูชนตำหนิหรือไม่ คนอื่น ๆ เดือดร้อนหรือไม่ อย่างไร การสร้างพุทธศิลป์หรือการปฏิบัติต่อพุทธศิลป์นั้นก็ ต้องมีพุทธจริยศาสตร์เข้ามาเกี่ยวข้องเสมอ เพราะศิลป์ที่ดีนั้นต้องอยู่บนฐานของจริยศาสตร์ด้วย ท้ายที่สุด ผลการกระทำนั้น ต้องคำนึงว่า จะเกิดคุณประโยชน์ต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตอย่างไร การตีความพุทธศิลป์บนฐานของสุนทรียศาสตร์ว่า ความงามตามแนวพุทธปรัชญาในพุทธศิลป์ทั้งรูปธรรม นามธรรม หรือภายนอกภายใน ศิลปะการประสานความรัก ความสามัคคี เป็นมิตรภาพสร้างความรักตามหลักกรรมเมตตสูตรว่า สักโก มีความสามารถ อุชู ซื่อตรง สุวจ ว่าง่าย มุฑุ อ่อนโยน อดิมานิ ไม่ผยองพองลม ถ้าใคร ๆ มีธรรมเหล่านี้ ผู้นั้นก็จะเป็นที่รักตลอดไป

วัตถุประสงค์ข้อที่ 3 การประยุกต์ใช้หลักการตีความพุทธศิลป์เชิงพุทธปรัชญาในพระพุทธชินราชเพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตนี้ ประเด็นที่จะสามารถนำไปเป็นแนวคิด หลักวิชาการเพื่อการดำเนินชีวิตคือ มีศรัทธาที่ตั้งมั่นในพระรัตนตรัย ศีล ข้อปฏิบัติที่เป็นกัลยาณธรรม จะควบคุมพฤติกรรมทางกาย วาจาให้เป็นหลักประกันชีวิต มีปสาทะในพระสงฆ์ ดังนั้น คุณภาพชีวิตทางพระพุทธศาสนา คือ ชีวิตที่มีศรัทธา ศีล ปสาทะ ในฐานะอริยธนะต่อพระรัตนตรัย ในเรื่องนี้ สอดคล้องกับพระพุทธชินราชที่เป็นแหล่งศาสตร์และศิลป์และศักดิ์สิทธิ์ ชาวพุทธทั่วโลกเดินทางมาสักการะบูชามิได้ขาด

เมื่อกราบไหว้แล้วก็ทำบุญด้วยเงิน หยอดลงตู้บริจาค ติดเงินต้นผ้าป่า มอบเงินเข้ากองทุนต่าง ๆ มากมายบ่งบอกถึงการทำบุญและการเสียสละ แล้วเงินทุนตรงนี้ก็นำไปแปลงเป็นการสร้างคุณค่าเพื่อพัฒนาชีวิตของคนในสังคมต่อไป

คุณค่าของพระพุทธชินราชที่ประชาชนศรัทธาเลื่อมใส มีอิทธิพลต่อความรู้สึกว่า เป็นลูกหลานหลวงพ่อก็คือ มีจิตโน้มไปในการศึกษาศิลปะ มีคุณธรรมจริยธรรมและรู้จักสามัคคี ผลจากคุณค่านี้กลับมามีมูลค่าทางการเงินที่ได้จากศรัทธาของสาธุชนที่มีต่อพระพุทธชินราช นำไปแปลงและสร้างคนให้มีคุณภาพด้วยศิลปะ สมานธิ ปัญญา อานุภาพของพระพุทธชินราช สร้างคนให้มีศิลปะด้วยเคารพศรัทธาในพระพุทธศาสนา เมื่อนั้นเขาจะละเว้นความชั่ว ทำดี และทำจิตใจให้ผ่องใส ปฏิบัติในจริยธรรม 3 ระดับ คือ ระดับต้นได้แก่ ศิลปะที่ควบคุมพฤติกรรมคนได้ทางกาย วาจา แม้แต่ศิลปะ 5 ก็สามารถรับประกันได้ทั้งชีวิต ทรัพย์สิน ครอบครัว ความเชื่อถือ ความมีสติสัมปชัญญะ ระดับกลางได้แก่ กุศลกรรมบถ 10 ควบคุมพฤติกรรมคนได้ทางกาย วาจา ใจ และระดับสูงได้แก่ มรรคมีองค์ 8 ที่เป็นเครื่องมือพัฒนาคุณภาพชีวิตสู่อริยบุคคลขั้นทุกขั้นได้ ยิ่งไปกว่านั้น สุนทรียศาสตร์ในพระพุทธชินราชเป็นศิลปะการประสานความรัก ความสามัคคี เป็นมิตรภาพสร้างความรักตามสูตรแห่งความรักในบทกถียเมตตสูตรดังกล่าว

การประยุกต์ใช้พุทธศิลป์ในพระพุทธชินราชนี้ สามารถยกระดับคุณภาพชีวิตด้านต่าง ๆ เป็นรูปธรรม ซึ่งวัดได้จากผู้ที่ได้รับผล จากมูลค่าเป็นคุณค่า ซึ่งมูลค่าจากพระพุทธชินราช คือ เงิน ที่ชาวไทยและชาวต่างประเทศได้ศรัทธาเลื่อมใสทำบุญ แปรสภาพเป็นค่าจ้างงาน เงินเดือน ค่าศึกษาเล่าเรียน ตัวอย่าง มูลค่าจากเงินทำบุญนั้น เป็นค่าเล่าเรียนแก่ภิกษุสงฆ์ บุคลากร ค่าอาหารแกัณิสิต นักศึกษา วิทยาลัยสงฆ์พุทธชินราชทั้งในและต่างประเทศ ทั้งปริยญาโท ปริยญาเอกกว่า 10 คน สำเร็จกลับมาเป็นบุคลากรของวัดประจำอยู่ในสถานศึกษา นอกจากนี้ มูลค่า-เงิน นำไปสร้างงานประเภทต่าง ๆ ในวัด ในวิทยาลัยสงฆ์ เช่น สวนมะพร้าว สวนกล้วย ผักกางมุ้ง สร้างอาคารที่พักของโรงเรียนสาธิต 4 ชั้น เป็นเงิน 30 ล้าน สร้างอาคารวิทยาลัยสงฆ์พุทธชินราช 4 ชั้น เป็นเงิน 150 ล้าน สร้างศูนย์การเรียนรู้บาลีของวัด 4 ชั้น 20 ล้าน สร้างบ่อน้ำ โรงน้ำ อาคารร้านค้าที่ระลึก นอกจากนี้ที่สำคัญ คือ สร้างพระพุทธชินราชจำลอง หน้าตักกว้าง 29 นิ้ว เพื่อมอบให้หน่วยงานราชการ เอกชน ในถิ่นทุรกันดาร พื้นที่เสี่ยงภัยในประเทศและต่างประเทศ ปีละ 20 องค์

องค์ความรู้ใหม่

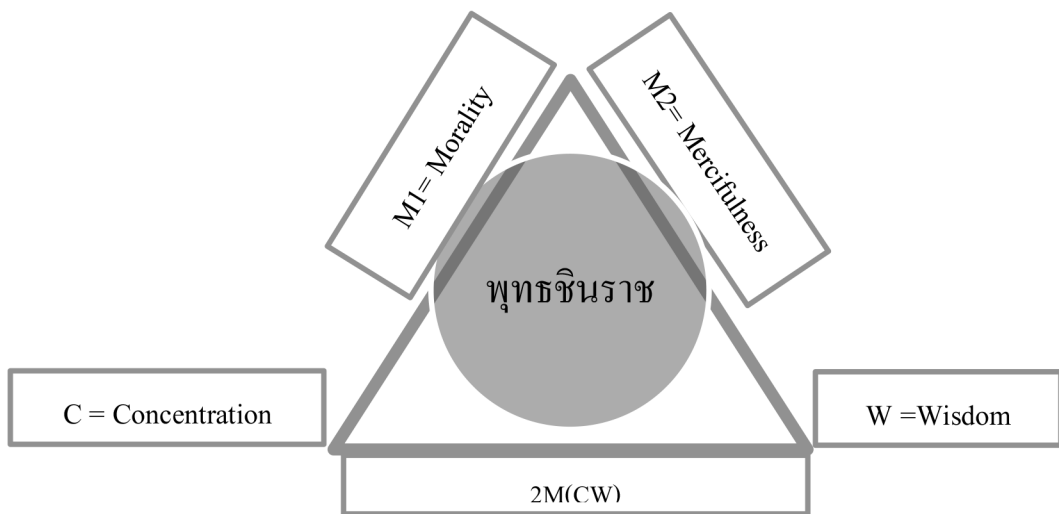
องค์ความรู้ใหม่จากงานวิจัยนี้ตั้งเป็นสูตร ว่า 2M(CW) Model อ่านว่า โมเดล สองเอ็มในซีดับเบิลยู เป็นลักษณะสังเคราะห์พุทธศิลป์ที่ใช้อองค์พระพุทธชินราชเป็นต้นแบบสู่การตีความด้วยพุทธปรัชญาแล้วได้ทฤษฎีการพัฒนาคุณภาพชีวิตนี้มา มีคำอธิบาย ดังนี้

M1 = Morality คีล หมายถึง ปฏิบัติในศีลเพื่อหลักประกันชีวิต ทรัพย์สิน ครอบครัวยุติธรรม และความเชื่อถือ รวมถึงการพัฒนาสิ่งแวดล้อมทางสังคมและทางธรรมชาติ

M2 = Mercifulness เมตตา หมายถึง ธรรมอันปรารถนาให้ผู้อื่นเป็นสุข การช่วยเหลือเกื้อกูล หมายถึง การปฏิบัติตามพุทธปรัชญาอันมีองค์พระพุทธรูปราชในฐานะพุทธศิลป์เป็นสื่อโน้มนำจิตด้วยความเคารพและศรัทธา เช่นเดียวกับการที่ใครห้อยพระเครื่องบนคอ ย่อมมีคติที่ว่า ต้องไม่ผิดศีล ถ้าผู้ห้อยพระเครื่องนั้นเคารพ ศรัทธาต่อพระเครื่องนั้นจริงก็จะไม่ทำ ฉะนั้น

C = Concentration การทำให้เกิดสมาธิ ทำใจให้สงบนิ่ง มีจิตแน่วแน่ ผิดแผกพัฒนาจิต หมายถึง การปฏิบัติสมาธิทุกระดับ และรูปแบบต่าง ๆ ระดับเบื้องต้น การปฏิบัติสมาธิก็คือ การบริหารจัดการใจให้อยู่ในสภาพที่สมดุล (Equality) มีความฉลาดในการปรับปรุงอารมณ์ (E.Q.) ไม่แสดงอาการรุนแรงออกต่อที่ทำงานหรือต่อใคร ๆ ระดับกลาง คือ การปฏิบัติสมาธิในขั้นได้ตามองค์มาน มีวิตกวิจารณ์ ปิติ สุข และท้ายสุด คือ เอกัคคตารมณ์ ระดับสูงสุด คือ ระดับวิปัสสนาญาณ เห็นไตรลักษณ์ ตัดกิเลส ตัดรากถอนโคนแห่งสังสารวัฏได้

W = Wisdom ปัญญา หมายถึง การมองเห็น เข้าใจ รู้แจ้งแทงตลอดในสังขารตามที่เป็น ตถตา ความเป็นเช่นนั้น (as it really is / suchness) มีความรู้ เข้าใจแนวปฏิบัติตามพุทธจริยศาสตร์ เพื่อสู่ความหลุดพ้น คือ นิพพาน ระดับต้น ได้แก่ คีล 5 ระดับกลาง ได้แก่ กุศลกรรมบถ 10 และสูงสุด ได้แก่ มรรคมงคล 8 ตามแผนผัง ดังนี้

แผนผัง : แสดงองค์ความรู้ใหม่จากการวิจัย

องค์ความรู้มี 3 ระดับ คือ (1) ความรู้พุทธรูปศิลป์ในพระพุทธรูปชินราชระดับประสาทสัมผัสด้วยอายตนะทั้ง 5 มีตา หู จมูก ลิ้น กาย (information) (2) ความรู้ระดับความรู้ที่มีความเข้าใจถึงเหตุผลที่สื่อสัญลักษณ์จากนามธรรมสู่รูปธรรมมีผลต่อสัมมาทิฐิ (knowledge) และ (3) ความรู้ระดับปัญญาที่นำไปสู่การต่อยอดสร้างจิตวิญญาณสร้างเป็นแนวคิด ทฤษฎีได้ และเปรียบเทียบกับแสง หรือสว่าง และทึบ เทาตามหลักไตรภูมิ มีคุณค่าทางพุทธรูปศึกษา จริยศึกษา และหัตถศึกษา

อภิปรายผลการวิจัย

จากการวิจัย วัตถุประสงค์ที่ 1 พุทธรูปศิลป์ในพระพุทธรูปชินราช สอดคล้องกับงานวิจัยของพระมหามหาสุทิตย์ อาภากรโธ เรื่อง การพัฒนารูปแบบและกระบวนการจัดการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาในประเทศ ประเด็นที่ว่า เส้นทางท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาที่หลากหลาย ในมิติของความเชื่อทางพระพุทธศาสนา ประวัติศาสตร์ กิจกรรมทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมท้องถิ่นโดยวัดที่มีความงดงามทางด้านพุทธรูปศิลป์และความเชื่อเรื่อง “พระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์” จะเป็นเส้นทางท่องเที่ยวที่ได้รับความนิยมสูงมาก ซึ่งประเด็นนี้ ผู้วิจัยกล่าวถึงมาตลอดว่า พระพุทธรูปชินราชนี้เป็นพระพุทธรูปที่งดงามที่สุดในประเทศไทย นอกจากนี้ ยังมีความศักดิ์สิทธิ์ โดยมีตำนานที่ท้าวมรินทรราช (ท้าวมลลนาคราช) ซึ่งเป็นเทวดาชั้นดาวดึงส์แปลงกายนุ่งชุดขาวร่วมหล่อองค์พระพุทธรูปชินราชในการหล่อครั้งที่มีความสมบูรณ์ที่สุด ณ ปัจจุบัน มีอายุมา 665 ปีแล้ว ชาวพุทธไทยเข้ามากราบไหว้ทุกวันมิได้ขาดสาย ตกวันละประมาณ 15,000 คน รวมถึง ชาวต่างชาติที่เข้ามาชม และถ่ายภาพกลับไปชมวันละ ประมาณ 5,000 คน หรืออาจเป็นเพราะจิตของตน ตามภาระหน้าที่งานของคนเหล่านั้น ยิ่งเป็นช่วงเทศกาลด้วยแล้วจำนวนผู้คนจะยิ่งเพิ่มมากขึ้นเป็นสองเท่าเพื่อมาขอชมพระบารมี ขอพร ขอความเป็นสิริมงคลแก่ชีวิต อีกจำนวนหนึ่งมาบนและมาแก้บนด้วยเหตุนี้ จึงมีผู้คนมากราบไหว้สักการะมาก ผู้คนต่างชื่นชมสรรเสริญความสวยงามขององค์พระพุทธรูปชินราชว่าเป็นพุทธรูปที่มีความสวยงามที่สุดในประเทศและศักดิ์สิทธิ์ \\\\ลักษณะเดียวกันนี้ ประพันธ์ กุลวินิจัย ได้ทำวิจัย เรื่อง พระพุทธรูปในฐานะปูชนียวัตถุของชาวพุทธ กล่าวถึงว่า เมื่อมีพระพุทธรูปที่ใดก็จะมีพลังศักดิ์สิทธิ์เกิดขึ้นที่นั่น พระพุทธรูปคือสัญลักษณ์แห่งความดีงาม คนที่ห้อยพระเครื่องเต็มคอหรือคนที่กราบไหว้พระพุทธรูป ถือเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวทางจิตใจ จะเห็นว่า เกือบทุกวัด ทุกบ้านหรือในรถยนต์ แม้แต่เหรียญที่ห้อยคอนั้นก็จะเป็นพระพุทธรูปชินราชส่วนใหญ่ มีพ่อค้าได้ทำเป็นวัตถุมงคลหลายรูปแบบ เช่น ผ้ายันต์ด้านหนึ่งเป็นภาพพระพุทธรูปชินราชอีกด้านเป็นสมเด็จพระนเรศวรหรือยักษ์ ครุฑ ท้าวเวสสุวรรณก็สุดแต่แท้แต่ ก็ถือว่าเป็นรูปจำลองของพระพุทธรูปชินราชด้วย สอดคล้องกับโกสุม สายใจ (2560) ที่กล่าวไว้ในงานวิจัยเรื่อง พุทธรูปกับการจัดการความรู้ ว่ากำเนิดพระพุทธรูปมาจากเจดีย์ประเภทที่ 4 เรียกว่า อุทเทสิกเจดีย์

พุทธศิลป์ในพระพุทธรูปชินราช สอดคล้องกับงานวิจัยของสถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัย เชียงใหม่ (2562) เรื่อง วัดต้นแก้ว (อินทราวาส) : ศิลปกรรม สถาปัตยกรรม และการสืบสานประเพณีวิถี ล้านนาว่า ประเภทศิลปกรรมแยกเป็นศิลปกรรมเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาและมีใช้ศาสนา ที่เกี่ยวกับ ศาสนา เห็นได้ชัดคือ พระอุโบสถที่มีศิลปกรรมช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ นาค ยักษ์ ลักษณะดังกล่าว ในรูปแบบงานแกะสลักปูนปั้น งานฉักทอ งานจิตรกรรม รวมถึงงานศิลปะที่เป็นวัฒนธรรมประเพณีที่ แสดงออกผ่านกายภาพ มีจุดประสงค์เพื่อการสืบค้นและการตีความพฤติกรรมของมนุษย์และสถาบัน ต่าง ๆ ว่าเป็นไปโดยมีเจตนาซึ่งเป็นการตีความเชิงอุปมา (Analogous meaning) ที่เป็นบุคลาธิษฐาน และธรรมาธิษฐาน ตัวอย่าง วัดอินทราวาส (ต้นแก้ว) กล่าวกันว่า มีสถาปัตยกรรมที่เป็นล้านนาโบราณ มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ โดยสร้างศาลาจัตุรมุขเป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุที่พักแห่จาก วัดพระธาตุศรีจอมทองไปยังวัดพระธาตุดอยสุเทพเพื่อให้นักพรหมได้สักการบูชาและสร้งน้ำ นอกจากนี้ ยังสื่อถึงธรรมด้วยว่า ศาลาจัตุรมุขหรือศาลา 4 ทิศแสดงถึงท้าวจตุโลกบาลหรือการคุ้มครองดูแล ของเทพสวรรค์ชั้นจาตุมหาราช และสอดคล้องกับงานวิจัยของเทวัญ เอกจันทร์ และคณะเรื่อง การสังเคราะห์องค์ความรู้พุทธศิลปกรรมในล้านนา ว่า สถาปัตยกรรม คือ การสร้างพระเจดีย์ การประดับตกแต่งด้วยปูนปั้น โลหะ ส่วนวิหาร หอไตร และอุโบสถ มักใช้ไม้เป็นองค์ประกอบองค์ ความรู้พุทธศิลปกรรมล้านนาในการส่งเสริมการศึกษาการพัฒนาคุณภาพศิลปะ ส่วนงานวิจัยที่ไม่ สอดคล้องกันนั้นจะกล่าวถึงพุทธศิลป์แบบกว้าง ๆ เน้นในเรื่องสถาปัตยกรรม จิตรกรรม เช่น งานวิจัย ของพระครูสิริรัตนานวัตร (ทวี ฐานวโร) เรื่อง กระบวนการสร้างจิตสำนึกด้านศิลปวัฒนธรรมเชิง พุทธในสังคมไทย พบว่า พุทธศิลปกรรมจะเป็นสื่อในการเกิดจิตสำนึกในคุณธรรมจริยธรรมได้ดีที่สุด และมีใช้แต่พระพุทธรูปเท่านั้น ยังมีสถาปัตยกรรมประเภทหอไตร มณฑป เจดีย์ทรงต่าง ๆ อีกด้วย ที่มีคุณค่าทางพุทธศึกษา

วัตถุประสงค์ที่ 2 หลักการตีความพุทธศิลป์เชิงพุทธปรัชญา สอดคล้องกับงานวิจัยของพระครู สิรินันทานวัตร (ทวี ฐานวโร) (2554) เรื่อง การศึกษาเชิงตีความพุทธธรรมที่ปรากฏในพุทธศิลปกรรม ว่า พุทธศิลป์โดยมีองค์พระพุทธรูปชินราชเป็นองค์แทนนี้ ถือว่า เป็นสื่อแทนองค์พระพุทธรูป พุทธศิลป์ ต่าง ๆ เกิดคุณค่าต่อการพัฒนาชีวิต จึงมีการศึกษาตีความเรื่องคุณค่าของพุทธศิลปกรรมที่มีอิทธิพล ต่อวิถีชีวิต คือมีคุณค่าต่อการพัฒนาชีวิตและจิตใจ พุทธศิลป์มีคุณค่าต่อวิถีชีวิตอย่างไร แม้แต่ต้นโพธิ์ ก็ยังถือเป็นองค์แทนพระพุทธรูป เป็นที่เคารพกราบไหว้ จึงไม่เป็นการยากที่จะคิดมีพระพุทธรูป องค์แทนเช่นเดียวกับพระพุทธรูป ซึ่งพระพุทธรูปนวัตกรรม เป็นเอกลักษณ์ที่ชัดเจน เป็นปฏิมากรรม เชิงศิลป์ที่สื่อถึงธรรม เรียกว่าเป็นบุคลาธิษฐานจากสัญลักษณ์เข้าหาธรรม เช่นพระพุทธรูปปางมารวิชัย จะสื่อถึงการเอาชนะอุปสรรคปัญหาจากมารประเภทต่าง ๆ มีอิทธิพลน้อมนำจิตใจเข้าสู่ศีล สมาธิ ปัญญา

พุทธศิลป์ทุกชนิด มีพุทธปรัชญาครอบคลุมอภิปรัชญา ญาณวิทยา จริยศาสตร์และสุนทรียศาสตร์ ครอบคลุม จะเกิดผลดีต่อผู้เคารพกราบไหว้ เป็นมนต์เสน่ห์ของคนที่มีจิตในพุทธจิต ในราคะจิต และเป็นมนต์เสน่ห์ต่อคนที่มักนิยมในรูปประมาณ ในสมัยพุทธกาล ผู้ติดอยู่ในรูปประมาณนี้ บรรลุผลมาแล้ว นั่นคือ มาณพน้อยชื่อว่า วัคกลี ซึ่งเธอได้ติดตามชมรูปโฉมงามของพระพุทธเจ้าทุกที่ที่พระพุทธองค์เสด็จไป พระพุทธองค์ยังเห็นจิตของมานพน้อยนี้ จึงแนะนำให้ศึกษาธรรมจากสรีระของพระองค์ จึงตรัสคำว่า “ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเรา (พระพุทธเจ้า)” คำบาลีว่า โย ธมมํ ปสฺสตี, โส มํ ปสฺสตี นั่นคือ สอนให้เห็นธรรมผ่านรูปกายภายนอก โดยสอนว่ากายภายนอกเป็นของเปื่อยเน่าได้ ส่วนธรรมนั้นไม่เปื่อยเน่า ไม่ตายหายไปจากโลกนี้ได้ เพราะพระธรรมก็ยังเป็นสังขธรรม เป็นธรรมตาของสรรพสิ่ง ผู้ใดที่ได้ปฏิบัติตามธรรมแล้ว เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เขาย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ นี่เป็นการสื่อภายนอกเข้าสู่ภายใน

พุทธศิลป์ทุกชนิดมีคุณค่าต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตทั้งนั้น จะเห็นได้จากคัมภีร์มหาวิงค์ภาค 2 ได้ระบุศิลปวิทยาไว้ 2 กลุ่ม ได้แก่ “กลุ่มที่ 1 ประเภทวิชาช่างจักสาน วิชาช่างหม้อ วิชาช่างหูก วิชาช่างหนัง วิชาช่างกลบ กลุ่มที่ 2 ประเภทวิชาขับ วิชาคำนวณ วิชาเขียน” พระพุทธองค์ตรัสว่า กลุ่มช่างต่าง ๆ นี้ เป็นผู้ที่มีศิลปะ ในสาธิตตถชาตค ว่าด้วยศิลปะในการติดก้อนกรวด เป็นการกล่าวชื่นชมบุคคลผู้มีศิลปะว่า “ขึ้นชื่อว่า ศิลปะแม้อย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมยังประโยชน์ให้สำเร็จโดยแท้” พระองค์ทรงทอดพระเนตรบุรุษเปลี่ยไต่บ้านส่วยทั้ง 4 ทิศ ก็เพราะศิลปะในการติดมูลแพะ ในส่วนงานวิจัยที่ไม่สอดคล้องกับข้อวัตถุประสงค์ข้อนี้ งานวิจัยของสรรพ เวสสุนทรเทพ และชัยสิทธิ์ ด้านกิตติคุณ เรื่อง แนวโน้มการศึกษาภูมิทัศน์วัฒนธรรมในประเทศไทย ประเด็น แนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับภูมิทัศน์วัฒนธรรม กล่าวว่า ภูมิทัศน์วัฒนธรรมนั้นเกิดจากการกระทำของมนุษย์ที่ปรากฏร่องรอยลงบนภูมิทัศน์ที่ตั้งใจและไม่ตั้งใจ ซึ่งเป็นผลจากทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม รวมถึงด้านกายภาพและได้รับการพัฒนาผ่านกาลเวลาจนปรากฏเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของพื้นที่ กลายเป็นคุณค่า เป็นสิ่งที่ต้องคำนึงถึงในการบริหารจัดการ และเป็นแบบอย่างในการพัฒนาอย่างยั่งยืนนั่นเอง สอดคล้องกับงานวิจัยของพระครูสิริรัตนานวัตร (ทวี ฐานวโร) เรื่อง กระบวนการสร้างจิตสำนึกด้านศิลปวัฒนธรรมเชิงพุทธในสังคมไทย ว่า คุณค่าชีวิต คือความสุขกาย สุขใจ มีสังคมที่ดี มีกัลยาณมิตร นี่คือเป้าหมายสูงสุด แต่ต้องมีเบื้องต้นจากการมีชีวิตที่ดีมีความสุข จะมุ่งเน้นการมีกินมีใช้ หรือความอึดปากอึดท้องเป็นความสุขในชีวิตของแต่ละคน จะมีผลไปถึงทุกชีวิตในสังคมด้วย แล้วจะก่อเกิดสันติสุข เป็นความสุขที่เกิดจากความสงบเรียบร้อยในถิ่นฐานบ้านเกิดของตน ถ้าบ้านเมืองสงบสุขแล้ว จะมีผลต่อการผลิตความคิด เกิดสติปัญญาที่ละเอียดอ่อน เพราะนักคิดนักปรัชญาจะเลือกเกิดในที่สงบเย็น มีภูมิประเทศหรือภูมิอากาศที่เหมาะสมและที่ทำหากิน ที่ทำเกษตรกรรมก็ต้อง “สัพปายะ” ด้วย

วัตถุประสงค์ข้อ 3 การประยุกต์ใช้พุทธปรัชญาในงานพุทธศิลป์เพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิต สอดคล้องกับงานวิจัยของพระครูสิริรัตนาวุโธ (ทวี ฐานวโร) (2554) เรื่อง กระบวนการสร้างจิตสำนึกด้าน ศิลปวัฒนธรรมเชิงพุทธในสังคมไทย โดยได้ประยุกต์คือ สมภาณี ปัญญา สร้างจิตสำนึก ว่า ศิล วาดตน ให้มีระเบียบวินัย ปฏิบัติตามข้อบังคับของกลุ่มคณะ กรณีที่เป็นนักเรียน ก็ต้องคิดว่า ตนมีหน้าที่เรียน ต้องสำนึกอบรม บ่มเพาะ พัฒนากายภาพ จนเกิดทักษะ มีความเชี่ยวชาญในเรื่องนั้น นักเรียนมีหน้าที่ เรียนโดยตรง อีกส่วนหนึ่ง คือการกีฬา การประดิษฐ์กิจกรรม เช่น ประกวดสวดหมู่สรภัญญะ แข่งขัน ตอบปัญหาธรรม หรือสอบโอเน็ต บีเน็ต การเดินทางเร่ร่อน การประยุกต์สมภาณีเพื่อสร้างจิตสำนึก มีวุฒิ ภาวะทางจิตใจ การควบคุมจิตใจให้มั่นคง มีความเชื่อมั่นในตัวเอง มีใจหนักแน่นในหน้าที่การงาน ใน ความรับผิดชอบต่อหน้าที่ที่ได้รับมอบหมาย ไม่แสดงอาการใจเสาะ ใจไม่โลเล ประเภทวิตกกังวล ไม่อ้ำงันนี่ ออกตัวซึ่งไปวัน ๆ เข้าข่ายการทำงานแบบเช้าชาม เย็นชาม ถ้าเราสำนึกเสียว่า งานคือ งาน ทำให้สำเร็จตามเป้าหมาย งานคือหน้าที่ไม่ใช่ทำเพื่อเอาใจใครเกินไป งานคือเงินเกิดการคั่งคั่ง ที่นายจ้างจ่ายให้ งานคืออนาคตของชีวิต มีชีวิตอยู่สบาย งานคือความสุขยอดปรารถนาของทุกชีวิต ถ้าไม่พึงพอใจในหน้าที่นั้นเมื่อไร ให้อ่อนไปแต่ต้นเข้าทำงานว่า เรายินยอมพร้อมใจที่จะทำงานตรงนี้ หน้าที่อันนี้ จะอ้างว่าใครคนนั้นคนนี้อย่างนั้นอย่างนี้ไม่ถูก จะขัดแย้งกับเจตนารมณ์เดิมของตน การประยุกต์ปัญญาเพื่อสร้างจิตสำนึก รู้จริง เชื่อซำญ ชำนาญการ ใช้งานได้ทันที มีทักษะ ไม่ใช่รู้ ๆ ปลา ๆ เชิงสังคม คือรู้ว่าอะไรจะดี อะไรจะชั่ว อย่าคิดว่ารู้แล้วจะดี รู้แล้วพาลให้ชั่วก็มี ยิ่งไปกว่านั้น ต้องรู้เื่อง รู้ฉลาดด้วย คือ ต้องเื่องเป็น ฉลาดเป็น เรียกว่าใช้ความรู้ให้เป็น ดังคำประพันธ์ของสมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (ติสฺสมหาเถร) ว่า “เื่องไม่เป็นเป็นใหญ่ยากฝากให้คิด ทางชีวิตจะรุ่งโรจน์เื่องเื่องผล ต้องรู้เื่องรู้ฉลาดปราดเปรื่องตน เื่องเื่องหนดีกว่าเบ่งเื่องเื่องเดียว” (อ้างในพระราชวรมุณี (ประยูร ธรรมจิตต์), 2539: 109)

สรุปและข้อเสนอแนะ

การประยุกต์ใช้พุทธศิลป์ในพระพุทธชินราชในการยกระดับคุณภาพชีวิตด้านสังคมสงเคราะห์ ด้านสุขภาพ ด้านการศึกษาโอกาสแห่งเรียนรู้ของคนยากจน ด้านนวัตกรรม ด้านการสร้าง/ก่อสร้าง ด้านการปฏิสังขรณ์เพื่ออนุรักษ์ขนานปธาน ด้านการจัดตั้งสถานศึกษาแหล่งเรียนรู้ตลอดชีวิต ด้านผลิตผล นวัตกรรมการจัดตั้งสถานศึกษาพระสงฆ์ ด้านชื่อเสียงของวัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหารในฐานะ แหล่งศรัทธา ด้านกิจกรรมการเผยแผ่ศาสนาที่สำคัญของวัด ด้านตำนานพุทธชินราชและการประยุกต์ใช้ เผยแผ่ธรรมตามหลักสารสนเทศในการประชาสัมพันธ์ อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัย ครั้งต่อไปในประเด็นต่าง ๆ กล่าวคือ 1) ควรมีการทำวิจัยเกี่ยวกับอรรถปริวรรตศาสตร์ นิรุกติศาสตร์ มีการตีความว่าด้วยความสัมพันธ์ระหว่างมนุษยศาสตร์ สาธารณสุขศาสตร์ สังคมศาสตร์ โบราณคดี 2) ควรมีการวิจัยเกี่ยวกับพุทธศิลป์ในพระพุทธชินราชตามแนวพุทธปรัชญาที่สามารถนำไปบูรณาการ

กับเศรษฐศาสตร์ ภูมิศาสตร์ การท่องเที่ยว 3) ควรมีการทำวิจัยเกี่ยวกับการพัฒนาคุณธรรมจริยธรรม
ในพุทธศิลปะของวัด ศาสนาอื่น ๆ ควรจัดภูมิทัศน์ วางแผนผังสถาปัตยกรรม ตั้งประติมากรรมของวัด
อย่างไรให้ดูสุนทรีย์ภาพ เป็นที่ร่มรื่น เจริญตาเจริญใจแก่ผู้เข้ามาทำบุญในวัด 4) ควรมีการทำวิจัยเกี่ยว
กับรูปแบบการพัฒนาพุทธศิลป์ของไทย การกำหนดขนาดของสถาปัตยกรรม ปฏิมากรรมศาสนสถาน
ศาสนวัตถุ ศาสนธรรมที่เหมาะสม

รายการอ้างอิง

- โกสุม สายใจ. (2560). พุทธศิลป์กับการจัดการความรู้ (Buddhism Art and Knowledge Management). *วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชพฤกษ์*. ปีที่ 3 ฉบับที่ 1. (กุมภาพันธ์ – พฤษภาคม) : 1-15.
- พระครูสิริรัตนานุวัตร (ทวี ฐานวโร). (2554). *รวมบทความ (กว่าจะเป็นมหา...)*. พิษณุโลก, โฟกัสปริ้น.
- _____. (2557). การศึกษาเชิงตีความพุทธธรรมที่ปรากฏในพุทธศิลป์กรรม. *รายงานวิจัย*. สถาบันการวิจัยพุทธศาสตร์: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____. (2562). การพัฒนาภูมิสถาปัตยกรรมของวัดตามหลักจักรวาลวิทยา. *รายงานวิจัย*. สถาบันการวิจัยพุทธศาสตร์: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาจรรย์วัฒน์ กนต์ถาณโณ. (2561). *พุทธศิลป์พุทธชินราช*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาสุทิตย์ อาภากรโ. (2557). *การพัฒนารูปแบบและกระบวนการจัดการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาในประเทศไทย*. รายงานวิจัย. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย. (สกว.)
- พระราชวรมนี (ประยูร ธมมจิตโต). (2539). *อนุทินธรรมะ : ธรรมะสำหรับ 365 วัน*. กรุงเทพฯ: บริษัท สหธรรมิก จำกัด.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- วัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร. (2560). *อนุสรณ์งานสมโภชพระพุทธรูปชินราช ครบ 660 ปี*. พิษณุโลก: รัตวารรมปริ้น.
- สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. (2562). วัดต้นแก้ว (อินทราวาส): ศิลปกรรม สถาปัตยกรรมและการสืบสานประเพณีวิถีล้านนา. สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- สุชาติ เถาทอง. (2532). *ศิลปะกับมนุษย์*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไอเอส พรินติ้ง เฮ้าส์.
- องค์การคำครุสภา. (2541). *พงศาวดารกรุงธนบุรี และ จดหมายเหตุรายวันสมัยกรุงธนบุรี ประชุมพงศาวดาร*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์องค์การคำครุสภา.